

De schilderijen in de Nicolaaskapel te Nijmegen.

Een cultuurhistorische waardebeoordeling.

Aanleiding

De muur- en gewelfschilderingen in de Nicolaaskapel bevinden zich in een zeer slechte staat. Conservering en restauratie is dringend noodzakelijk, enerzijds om verder verval van de schilderijen een halt toe te roepen, anderzijds om de esthetiek van de oorspronkelijke schilderijen die zeer aangetast zijn door ondeskundige en grove restauraties in het verleden weer tot zijn recht te laten komen.

Beknopte bouwgeschiedenis

De kapel, onderdeel van de voormalige Valkhofburcht, is ca. 1030 gebouwd. Restauraties en aanpassingen vonden plaats rond 1155 en in 1397. De graatgewelven van de beide omgangen zijn grotendeels veertiende-eeuws. Het gebouw heeft later nog diverse herstellingen ondergaan. De kapel is gerestaureerd in 1904-1906 naar plannen van J.J. Weve en in 1953-1958 onder leiding van J.G. Deur.

De beschrijving van het middeleeuwse kerkinterieur

Het middeleeuwse kerkgebouw werd na de voltooiing van de bouw altijd meteen van een pleisterlaag voorzien, waarna er ter afwerking een kleurige beschrijving werd aangebracht. Die beschrijving kon bestaan uit architectuurpolychromie (soms zeer bescheiden van aard), een ornamentale beschrijving met bloem- en loofwerk op de gewelven, vaak gecombineerd met figuratieve voorstellingen of een figuratieve beschrijving op de wanden en pijlers van de kerk.

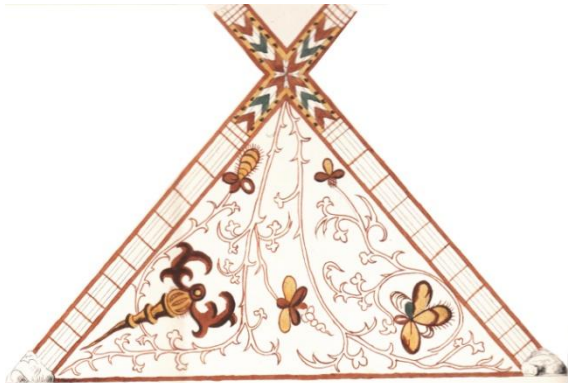
De oudste bewaarde afwerkingslaag van de Nicolaaskapel

Van de oudste afwerking van de Nicolaaskapel zijn geen sporen meer aanwezig. Wel is op een van de pijlers een iets latere afwerking bewaard gebleven met stempelwerk, uitgevoerd in een roze mortel met baksteengruis. Ook zijn er een passerpunt te zien (mogelijk ontstaan bij het aanbrengen van wijdingskruis) en diverse kapseporen (inscripties?). Deze afwerking dateert uit de elfde of twaalfde eeuw.¹ Het gaat hier weliswaar om een klein gedeelte van de oude bepleistering, maar de *documentaire waarde is bijzonder groot*. Samen met de spaarzame restanten van pleisterwerk die elders in Nederland gevonden zijn, kan zo een volledig beeld verkregen worden van de gebruikelijke afwerkingslagen in de romaanse periode. *Deze restanten dienen dan ook zo goed mogelijk geconserveerd te worden.*

¹ Karin Keutges, Materiaal-technisch onderzoek gewelfschilderingen St. Nikolaaskapel Valkhof Nijmegen, dec. 2015-januari 2106, p. 36,40

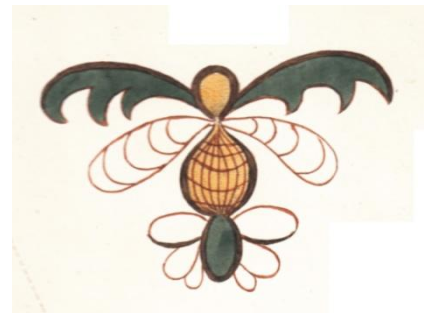
De beschildering op de gewelven

Beschrijving

Op de gewelven is rondom de sluitsteen een kepervormige bandversiering aangebracht, afwisselend bruinrood en groen van kleur. Op de gewelfvelden is een beschildering met ranken en fantasiebloemen aangebracht. De takken, voorzien van kleine gekrulde blaadjes, waaieren breed uit over het gewelfveld. Op het uiteinde van de takken bevinden zich de bijzondere fantasiebloemen, uitgevoerd in oker

en roodbruin. Voor het rankwerk en de bloemen werden de kleuren rood, geel, zwart, groen en blauw gebruikt. De bloemknoppen bestaan uit zaadbollen met meeldraadjes en opvallende gevleugelde schulp- en kelkblaadjes. Hierdoor lijken ze volgens Oltmans op insecten. Hij spreekt van 'fleurs-insectes' (bloeminsecten).²

Datering

De gewelven in de beide omgangen zijn pas op het eind van de veertiende eeuw tot stand gekomen. Van een eventuele decoratie op deze gewelven is niets meer bekend.

In 1543 werd het hertogdom Gelre door Karel V ingelijfd. Op last van de algemeen landrentmeester van Karel V, Gerard Renoy, werd in datzelfde jaar begonnen met de restauratie van de kapel. De kapel werd niet in staat geacht nog dienst te kunnen doen tijdens het te verwachte bezoek van de nieuwe landsheer, dat uiteindelijk in 1547 plaatsvond. De Nicolaaskapel werd onder meer opnieuw bepleisterd en gewit.³

Tijdens het materiaaltechnische onderzoek van 2015/2016 is gebleken dat het witten van de nieuwe pleisterlaag direct na het bepleisteren plaats vond en dat bepleistering, witsellaag en schildering behoren tot de dezelfde uitvoeringsfase.⁴ Een datering van de schilderijen in 1543 ligt derhalve voor de hand.

Er is gesuggereerd dat er later in 1570 nog een andere aanleiding is geweest om de kapel te verfraaien met gewelfschilderingen.⁵ In 1570 logeerde Anna van Oostenrijk, de dochter van

² Alexander Oltmans, *Description de la chapelle carlovingienne et de la chapelle romane, restes du château de Nimègue. Recherche archéologique*, Amsterdam 1847, kolom 41

³ Stedelijk rekenboek 1543-45: 'Totter reparatie van de Capelle: dieselve te doen bewerpen ende die gantze Capelle toe te witten'. Voor deze bepleistering waren negen karren witkalk noodzakelijk. Zie: G. Lemmens, *Het Valkhof te Nijmegen*, Tent. Cat. Nijmeegs Museum 'Commanderie van Sint Jan', Nijmegen 1984, p. 82-83

⁴ Zie Keutgens (voetnoot 1), p. 19

⁵ Zie: www.valkhof.nl/geschiedenis

keizer Maximiliaan en aanstaande bruid van Philips II, gedurende drie dagen op de burcht, op weg naar Madrid. Alva gaf opdracht het Valkhof woonklaar te maken. Hiervoor werd een astronomisch bedrag van 900 pond uitgetrokken. Onder meer werden diverse vertrekken verbouwd, waarbij in de grote zaal door drie schilders muurschilderingen werden aangebracht. Over het opknappen van de kapel wordt echter niets vermeld in de rekeningen.⁶ De conclusies van het voornoemde materiaaltechnisch onderzoek van 2015/2016 waarin gesteld wordt dat bepleistering, witsellaag en schildering behoren tot de dezelfde uitvoeringsfase verzetten zich ook tegen deze latere datering.

De kunsthistorische plaatsbepaling van de gewelfschilderingen

Het beschilderen van de gewelven met blad- en bloemranken is in de late middeleeuwen (vijftiende en zestiende eeuw) gebruikelijk bij de kerken in Oost- en Noord Nederland en het aangrenzende gebied van Westfalen en de Neder-Rijn. Soms is de beschildering uitsluitend ornamentaal (ranken en bloemen), soms worden de ranken gecombineerd met figuratieve voorstellingen.⁷

Deze traditie heeft een symbolische achtergrond. Door een beschildering met bladranken en bloemen kon het beeld geschapen worden van een hemelse tuin met paradijselijke schoonheid. Het idee van een middeleeuwse kerk als een verbeelding van het 'Hemels Jeruzalem' kon zo extra kracht worden bijgezet. Daarnaast geven de bladranken ook een Illusionistische ruimtelijke indruk.⁸

De wijze waarop de ranken en bloemen werden aangebracht, zowel qua vorm en compositie, kunnen van kerk tot kerk verschillen. De compositie van de ranken kan symmetrisch zijn, maar ook kunnen de ranken vrij uitwaaieren over het gehele gewelfveld. Dit laatste is het geval bij de beschildering van de gewelven van de Nicolaaskapel. De bloemen die op zich in de loop van de vijftiende eeuw steeds realistischer worden kunnen echter ook vaak opmerkelijk fantasievol zijn. De kunstenaar heeft hierbij de mogelijkheid om zijn fantasie en creativiteit de vrije loop te laten en zo een eigen cachet te geven aan de schilderingen. Als inspiratiebron werden ook ornamentprenten gebruikt.

De grote en opvallende bloemknoppen in de Nicolaaskapel lijken uniek en geven aan de gewelven een geheel eigen karakter. Vergelijkend onderzoek heeft tot nu toe geen gelijksoortige voorbeelden opgeleverd. Op zich bevindt zich in veel laatmiddeleeuwse kerken nog een uitgebreide middeleeuwse gewelfschildering met blad- en bloemranken.

⁶ G. Lemmens (zie noot 3), p. 82-83

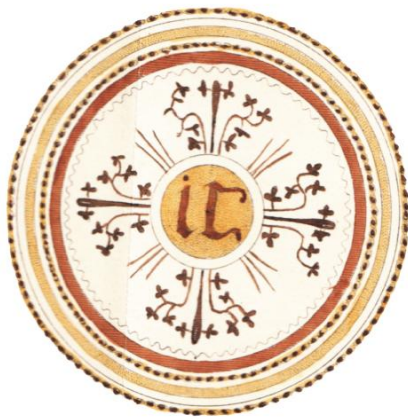
⁷ Joachim Büchner, 'Ast-, Laub- Und Masswerkgewölbe der endenden Spätgotik. Zum Verhältnis von Architektur, dekorativer Malerei und Bauplastik', in: H. Sedlmayr, W. Kesserer, (ed), *Festschrift Karl Oettinger*, Erlangen 1967, pp. 265-302

M. Feld, *Heilige Ranken. Spätgotische ornamentale Wand- und Gewölbemalerei in rheinischen Kirchen*, Köln, Wien, 1989

⁸ Eva Börsch-Supan, *Garten-, Landschafts- und Paradiesmotive im Innenraum*, Berlin 1967, p. 233: 'Die Rankenmalerei ist in der Spätgotik kein zweitrangisches Motiv mehr, sondern konzentrierter Ausdruck ihres Naturgefühls und ihrer Raumauffassung'

Maar men kan met reden stellen dat de bloemen in de Nicolaaskapel zo specifiek, karakteristiek, uniek en opmerkelijk zijn dat zij een bijzondere kunsthistorische waarde bezitten.

De wijdingskruisen op de wand

Op de wanden van de beneden verdieping bevinden zich nog enkele wijdingskruisen met in het centrum een goudgele cirkel omzoomd door goudgele lijn en gouden stralen. Vanaf de vier kruislijnen van de cirkel ontspruit een rechtopgaande lansvormige lijn die geflankeerd wordt door twee naar buiten voluterende ranken met kleine gestileerde drielobbige blaadjes. Onderzoek heeft aangetoond dat wat we nu zien grotendeels vernieuwd of gereconstrueerd is. Er zijn veel retouches en reconstructies aanwezig. In de

publicatie van Oltmans is een illustratie afgedrukt met binnen de zon nog de letters IC (Ihesus Christus).⁹ *Hoewel hier nog maar weinig oorspronkelijk materiaal rest is de documentaire waarde groot, temeer daar er ook nog oude negentiende-eeuwse documentatie aanwezig is die de oude toestand goed weergeeft.*

Conclusie en advies

De schilderijen in de Nicolaaskapel passen qua type (rankenschildering op de gewelven en wijdingskruisen op de wand) in een algemeen gebruikelijke traditie van de beschildering van het middeleeuwse kerkinterieur. De schilderijen bevinden zich echter niet zomaar in een kerkgebouw, maar in een zeer specifieke ruimte, te weten de kapel die behoorde tot de grote Valkhofburcht. Hierdoor bezitten zij al bijzondere waarde. De vormgeving van de bloemen binnen de ranken op de gewelven kunnen opmerkelijk en uniek genoemd worden. Hierdoor bezitten ze bijzondere kunsthistorische waarde. Het gegeven dat de schilderijen aangebracht zijn in 1543 in verband met een grote opknapbeurt van de kapel ten behoeve van de nieuwe bezitter van de burcht, Karel V, geeft de schilderijen een bijzondere cultuurhistorische waarde.

De schilderijen zijn zeer aangetast door grove en ondeskundige restauraties en overschilderingen in de negentiende en twintigste eeuw waardoor van de schoonheid van het oorspronkelijke werk weinig meer zichtbaar is. Het verwijderen van opvullingen en overschilderingen is daarom zeer gewenst. Bij deze restauratie moet er naar gestreefd

⁹Oltmans (zie noot 2), plaat II. Tevens zijn er geaquarelleerde kleurige pentekeningen van de hand van F. A. van Maanen uit 1834 die zowel de gewelfschilderingen als de wijdingskruisen laten zien. Zie hiervoor: Catalogus Valkhof (zie noot 6), cat. nr. 185 en de oorspronkelijke exemplaren in de collectie van de Rijksuniversiteit Leiden (collectie Bodel Nijenhuis), waarvan kleurenprints beschikbaar zijn.

worden om zoveel mogelijk alleen origineel werk zichtbaar te laten en terughoudend te zijn met retouches en reconstructies. De grote uitdaging zal komen te liggen in het herstel van de authenticiteit.

P.M. le Blanc

Doesburg, 27-10-2018